

Fenyves Katalin

„Széttépett esztendők” – Megkülönböztetés, üldöztetés és a zsidó identitás

Budapest Főváros Levéltárának Horváth J. András és Nagy Ágnes rendezte „Széttépett esztendők” című kiállítása alulnézetből, számunkra zömmel teljesen ismeretlen hétköznapi emberek mindennapi életének dokumentumai alapján mutatja be, mit is jelentett a budapestiek számára a megkülönböztetés, az üldöztetés a gyakorlatban: a zsidótlanított munkahelyeken és cserkészcsapatokban, a zsidók számára többé nem látogatható köztereken, a csillagos vagy vegyes házakban. Fotók, személyes dokumentumok, okmányok, levelezések, naplórészletek és hivatalos leiratok, kimutatások, jegyzőkönyvek, beadványok, jelentések és feljelentések tükrében áll össze megannyi zsidó és nemzsidó sors panorámaképe: a Holokauszt budapesti megéléstörténete.

Ennek a történetnek az elmondása igen régi adósságot törleszt. Mert bár az újabb kutatások szerint mítosz csupán az a közvélekedés, hogy a II. világháború végét követően Európa népei azonnali (bár szelektív) felejtésbe menekültek, hiszen 1945 után mintegy három évig újságcikkek és könyvek százai foglalkoztak a háborús felelősséggel és az európai, ezen belül is a magyarországi zsidók kiirtásának kísérletével, a történet átfogó és átélhető elmondása valóban sokáig váratott magára. Már 1945-ben ellene hatottak a napi bel- és külpolitikai érdekek, kiváltképpen a béketárgyalásokra való készülés.

Amint a magyar emlékezetpolitikát elemző egyik újabb kötet szerzője, Regina Fritz megállapította, a háborús felelősség kezdeti vállalását hamar felváltották a geopolitikai megfontolások, konkrétan a területrevíziós remények. A korabeli nyilvános és belső dokumentumok tanúsága szerint a magyar kormány attól tartott, hogy a háborús bűn beismerése csak kiemelné magát a bűnt, és ezért negatívan hatna a párizsi béketárgyalásokra. A külügyminisztérium számos szakértői anyagot rendelt a tárgyalások előkészítése céljából, és az egyik ilyen tanulmányban nem jelentéktelenebb személyiség, mint Kosáry Domokos fogalmazott a következőképpen: „[a] békeelőkészítés körül kialakult vitában sokan hangsúlyozták is, hogy mennyire szükséges és helyes a bűnök felfederítése, milyen nagy (bár ritkán gyakorolt) magyar hagyományokra megy vissza a szigorú önkritika gyakorlása és mennyire nincs kiút a dolgok őszinte, reális felismerése és a belső megtisztulás nélkül. Itt mégis meg kell jegyeznünk, hogy pusztán békeelőkészítési, tehát nem lelkiismereti, hanem

adósságfizetési szempontból nekünk az az érdekünk, hogy az adósságot minél kisebbre vagy lehetőleg ne túlságosan nagyra értékeljük, amikor annak politikai kiszámítására sor kerül. Legalábbis ne szabjunk ki magunkra nagyobbat kifelé, mint feltétlenül kell.”

Mint Regina Fritz részletesen bemutatja, számos szakértő értett egyet abban, hogy a morális önmegítélésre a békeszerződés megkötése után kell időt találni. Úgy tűnik, ez az idő jött el most, 68 évvel később Budapest Főváros Levéltárában a német megszállás és a Holokauszt 70. évfordulója alkalmából, ami azért különösen örvendetes, mert az évfordulós megemlékezések egy része mintha még mindig az 1946-os politikai taktikázást tartaná fontosabbnak a lelkiismeret parancsánál, a szembenézés követelményénél.

A következőkben három olyan problémával kívánok részletesebben foglalkozni, amely a kiállításon látható – sokszor megrázó, olykor mélyen lesújtó, néha kifejezetten felemelő – „megéleltörténet” alapján a bemutatott időszakon és eseményeken messze túlmutató kérdések feltevését teszi lehetővé. E kérdések a társadalmi javak ideológiai alapú újraelosztására, az egyéni választások és a totális diktatúrák összefüggéseire, valamint a választott és a többes identitás lehetőségeire irányulnak: meggyőződésem szerint mindhárom kérdéskör ma is meghatározóan fontos, a magyar társadalom jelenét és jövőjét egyaránt befolyásolja.

1.

A kiállítás egyik tablójának szöveg rámutat, hogy a magyar társadalom rendkívül gyorsan és minden nehézség vagy ellenállás nélkül végrehajtotta az előírt megkülönböztetést: az élet minden színterén, valamennyi élethelyzetben igen hamar elkészültek a hatóságok által megkövetelt listák a zsidónak minősülő magyar állampolgárokról. Ez már csak azért sem lehetett különösen nehéz, mert Magyarországon az alapvető személyi adatok között tüntették fel minden hivatalos iraton a felekezeti hovatartozást, és ez a gyakorlat csak 1948-ban szűnt meg, ekkor iktatták ki az anyakönyvezetésből ennek vezetését, míg Franciaországban 1872 óta nem regisztrálták a felekezeti hovatartozást, a weimari Németországban pedig 1920 és 1933 között szintén nem tartották számon.

Nyilván nem ez a gyakorlat volt az üvegplafon oka, de alighanem még a dualizmus idején, a magyarországi zsidók úgynevezett aranykorában is nagyban megkönnyítette ennek működését, hiszen a vallása rubrikában mindenkinek minden hivatalos papírjából fehéren-feketén megállapítható volt a felekezeti hovatartozása. Hogy ez a megkülönböztetés valóban

megkülönböztetést jelentett már akkor is, azt egyértelműen bizonyítják a statisztikák és a visszaemlékezők történetei. A korabeli nyelvhasználat „rendezetlen vallási viszonyok”-ként emlegette az állami alkalmazásra pályázó zsidók elutasításának indokát, azaz mielőtt az illetők középiskolai, egyetemi tanárként, bíróként vagy ügyészként, állami hivatalnokként akartak volna elhelyezkedni, rendezniük kellett vallási viszonyaikat, ami nem jelentett mást, mint hogy valamely keresztény felekezetbe kellett kérniük felvételüket. Ám 1939-re, a II. zsidótörvény szempontjából a felekezetváltás sem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy valaki ne számíton zsidónak: a keresztény felekezetű, de faji alapon zsidónak minősülő magyar állampolgároktól a nagyszülőkig visszamenőleg követeltek meg anyakönyvi kivonatokat a hatóságok.

A zsidó felekezethez tartozás persze már jóval az úgynevezett zsidótörvények előtt, az 1920-as *numerus clausus* törvény értelmében is a társadalmi javakhoz (azaz a továbbtanuláshoz) való korlátozott hozzáféréssel járt együtt. E törvény sajátossága, hogy szövegében hiába keresnénk a zsidó szót, az új szabályok elsősorban a politikai megbízhatóságot, másodsorban a „népfajok és nemzetiségek” arányos képviselését tekinti az egyetemjárás feltételének. Ám a zsidóság sem akkor, sem az előtt, sem az után nem számított Magyarországon népfajnak, illetve nemzetiségnek, így a törvény valójában egyaránt ütközött az 1867-es emancipációs és az 1895-ös recepciós törvénnyel. A magyar társadalomban a modernizáció korszakában is fennmaradt a születési előjogokhoz való ragaszkodás, az egyéni teljesítménynél továbbra is fontosabb volt a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely és – mint a *numerus clausus* törvény is mutatja – az érdemként felfogott politikai megbízhatóság.

Amikor az egymást követő zsidótörvények a zsidónak minősülő magyar állampolgárokat megfosztják legkülönbözőbb természetű tárgyi és szimbolikus javaiktól (vagyonuktól, megélhetési lehetőségeiktől, személyes tárgyaiktól, személyes terüktől és személyes szabadságuktól), majd e javakat az arra érdemes nemzsidók közt osztják szét, olyan újraelosztást hajtanak végre, amely a társadalmi lét alapjait kérdőjelezi meg és ássa alá: semmissé teszi az állampolgári jogokat és a magántulajdon szentségét. Az érdemtelennek minősülő és gyakran állampolgárságuktól is megfosztott embereket ideológiai alapon stigmatizálják és az ideológiai érdemtelenség nevében elveszik javaikat, hogy azokat az arra ideológiailag érdemesebbeknek juttassák. Ez a gyakorlat, amely ellen hiába keressük a tömeges tiltakozás jeleit, strukturálisan azonos módon került alkalmazásra 1949-től megint:

bár a megfogalmazások részben változtak, a stigmatizálás és az újraelosztás, az állampolgári jogok és a magántulajdon szentségének semmibevétele csak megismétlődött.

2.

A megkülönböztetés és az üldöztetés tehát mindenféle totális rendszerben egy töről fakad, és mindkettő lehetetlen lett volna, ha olyan értékrendbe ütközik, amely egyiket sem tartja erkölcsileg és politikailag elfogadhatónak.

A kiállítás is bizonyítja azonban, hogy ilyen értékrend létezett: képviselői, ha nem is tömegesen, de egyénenként szembeszálltak az általuk elfogadhatatlannak ítélt, mert az emberiség alapvető elveivel ellenkező hatalommal.

Itt látható dokumentumok tanúskodnak arról, hogy két keresztény konzervatív középosztálybeli magyar állampolgár, akikről név szerint is érdemes megemlékeznünk, tehát a sírkőgyáros Gerenday Antal (aki eredetileg építésznek tanult) és Elekes Kálmán BSZKRT főmérnök ellene szegült a jogszerű, de magasabb szempontból mégis illegitim rendelkezéseknek: Gerenday minden rendelkezésére álló eszközzel segített az üldözött zsidóknak, Elekes pedig tanúk előtt jelentette ki, hogy Szálasi és bandája oldalán nem fog harcolni. Példájuk azt mutatja, hogy a totális diktatúra sem tudja az élet és a társadalom minden területét meghatározni: hézagait, repedéseit az egyéni autonómia megnyilvánulásai hozzák létre. Nem igaz tehát, hogy „ahol zsarnokság van, mindenki szem a láncban” – minden zsarnokságban létezik egyéni választás, önálló döntés. Igaz, ennek a választásnak a kockázata hatalmas, hiszen az egyéni autonómia megvalósítása az életébe kerülhet annak, aki ezzel próbálkozik (és ami még nehezebbé teszi a döntést, gyakran nemcsak a saját, hanem a családtagjainak életébe is), mégis létezik a lehetősége, mi több, e döntésből nem következik szükségszerűen a halál. Gerenday Antal is, Elekes Kálmán is túlélte a háborút, bár Elekest november végén letartóztatta a Gestapo, majd átadta a magyar hatóságoknak, de december 23-án kiengedték a fogházból.

Míg azonban az egyéni autonómia és felelősségvállalás szép példáit olvashatjuk e kiállításon, a keresztény zsidók intézményes, egyházi védelméről alig láthatunk dokumentumot. Természetesen volt ilyen is, mégis a keresztény zsidók lelki és erkölcsi szenvedése, eddig alig ismert kálváriája a kiállítás egyik alapvető újdonsága. Nem elhanyagolhatóan kicsi csoportról

van szó esetükben: a trianoni Magyarországon területén a keresztény vallású zsidók száma 90 ezer főt tett ki, mintegy kétharmaduk volt budapesti. Számukra fölfoghatatlan volt, ami történt, és nem meglepő, hogy az 1944-ben megszaporodott öngyilkosságok elkövetői között is jelentős arányban szerepelnek. Ahogyan Dénes Károly kiállított végakaratóban írta: „mint átlagon felüli haditeljesítményes százados nem hordom 30 év áttérés után a sárga csillagot. Azonkívül a mai napon állásomat is elvesztettem.” A Budapest Főváros Statisztikai Hivatalában korcsoportok és nemek szerint kézzel felfektetett *Kimutatás a zsidónak tekintendő személyek öngyilkossági eseteiről 1944 január 1 – május 3-ig* a bemutatott anyag egyik legmeggrázóbb dokumentuma.

3.

A választott identitás ellehetetlenítése e kiállítás számomra harmadik figyelemre méltó általánosítható üzenete.

A magyarországi zsidók 19-20. századi történetének egyik fő vonulata az a törekvésük, hogy identitásuk mind több születésükkor adott elemét választhassák meg saját maguk. Az egyéni autonómia kiteljesítésének e módját igen sokan gyakorolták: megváltoztatták születésükkor kapott nevüket, lakóhelyüket, társadalmi státusukat, vallásukat.

Az identitáselemek jelentős részének szabad megválasztását a dualizmuskori Magyarország törvényei lehetővé tették, az 1895-ös recepciós törvény megengedte a ki-, illetve belépést valamely vallásfelekezetbe, elismerte a felekezeten kívüliséget. A determináció ellen folytatott harc részét képezte a vegyes házasság, a válás, a gyerekek számának korlátozása, átvitt értelemben pedig a fennálló rend megkérdőjelezése. Ugyanakkor a magyarországi zsidók igen számottevő része volt többes identitású – bár a korabeli és a mai szövegek általában kettős, magyar és zsidó, illetve zsidó és magyar identitásról beszélnek, valójában bátran hozzászámíthatjuk ezekhez a Monarchiabeli, a szűkebb pátriához kötődő, a német kultúrában gyökerező egyéb identitásokat is. A 19. század nagyobbik felében mindezen identitások megélése legitimnek is számított, annál is inkább, mert nem csupán a magyarországi zsidók, hanem a Magyarországon élő többiek esetében sem volt ritka. A modernizáció egyik következményeként azonban mind inkább előtérbe került a nemzeti homogenizáció, mint a kialakulóban lévő ipari munkakultúra egyik lényeges előfeltétele, s ennek előretörése nem hagyott tovább teret a plurális identitásoknak. Egyre egyértelműbben

fogalmazódott meg a kizárólagos identitás, a gyakran nemzetvallás formáját öltő magyar nemzeti érzés követelménye, amely a magyar akadémikus kultúra követésének követelményével is együtt járt. És míg a hagyományos antijudaizmus tiszteletben tartotta a felekezetváltást, mert a zsidó vallás, nem pedig a zsidó származású országglakosok ellen lépett fel, a modern antiszemitizmus immár faji alapra helyezkedve zárta ki a magyar nemzetből a zsidó származásúakat.

A két világháború közötti viták a magyarországi zsidóság mibenlétéről, tévedéseiről, hibáiról, követendő útjáról erre a folyamatra próbálnak válaszolni, ennek eredményével szembesülve igyekeznek valamilyen pszichológiailag, etikailag, vallásilag vagy ideológiailag, illetve politikailag egyaránt vállalható következtetésre jutni, mindezen szempontoknak megfelelő cselekvési irányt találni. A tárgyalt időszakban, 1938 és 1944 között is élénk vita folyt erről a zsidó sajtóban, elsősorban a folyóiratok, évkönyvek hasábjain annak ellenére, hogy a viták résztvevőinek sorsát addigra már eldöntötték mások, és az egyre kilátástalanabb helyzetben ők legfeljebb csak azt választhatták meg maguk, hogy milyen érzelmekkel viseltessenek az őket kutasító országuk iránt. A visszaemlékezések szerint igen sokan nemcsak a munkaszolgálatban, de még a koncentrációs táborban is a „gyönyörű hazá”-ról, Magyarországról fantáziáltak, ide vágytak vissza.

Egy soha nem volt, ideális világban a magyarországi – meg a többi európai – zsidó számára valószínűleg az lett volna a legtöbb identitáslehetőséget kínáló megoldás, ha kollektív jogokkal rendelkező nemzeti kisebbségként élhetnek egy olyan állam területén, amelynek szívesen és büszkén a polgárai. Ám a 19. század ezt a lehetőséget még elméletben sem ismerte: a nemzeti homogenizáció korában a nemzetiségek veszélyt, nem pedig a sokféleség zálogát jelentették. A felekezeti hovatartozást a már említett folyamatokon kívül a szekularizáció is nagyon meggyengítette, és 1945 után a zsidóság identitástartalma végzetesen összekapcsolódott a meggyilkolt, „vissza nem jött” rokonok képzetével.

Talán az idén elindult, évfordulós szubjektív visszaemlékezés-özön és az ehhez hasonló kiállítások lehetővé teszik, hogy a traumát elbeszélve az én generációm is letegye a múlt terhét. És hogy ez után valóban szabadon válasszuk meg, milyen elemekből kívánjuk összerakni az identitásunkat.

Elhangzott Budapest Főváros Levéltárában 2014. június 11-én a „Széttépett esztendők 1938–1944. Önazonosság, diszkrimináció és üldöztetés személyi és családi iratok tükrében – a Holokauszt budapesti megéléstörténete” című kiállítás megnyitóján